

סיפורה של התנועה החרדית ביהדות המזרחית: הסתגלות, מאבק או תסיסה דתית

נורית שטדלר

נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית,
יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2010, 216 עמודים.

קריאה בספרו של נסים ליאון, **חרדיות רכה**, היא חוויה לימודית, אתנוגרפית ותיאורטית מרשימה. ליאון פותח בפני הקורא חלון אל תוך עולמה של היהדות המזרחית בישראל. הוא מפרק ומנתח את התהליכים העוברים על התנועה החרדית בתוך היהדות המזרחית. ליאון רואה בתנועה חרדית זו מגמה חדשה אשר נוצרה תוך שהיא עוברת מן השוליים החברתיים והדתיים אל מרכז של החברה הישראלית. מאפיינים אלה מכונסים בספר זה, בתבונה רכה, תחת המושג 'חרדיות רכה'. מושג זה מלמד על פתיחות דתית יחד עם קריאה להתחזקות ולתשובה. חוויה דתית זו מתעצבת מול וכנגד המודל של עולם הישיבות החרדי, המגלם 'דתיות קשיחה', מסגרת קנאית, סגורה, הדורשת אדיקות ואקסקלוסיביות. ליאון בחר לחקור את החוויה הדתית החדשה באמצעות מחקר אתנוגרפי מקיף, הכולל תצפיות וראיונות עומק אשר נעשו בלמעלה מעשרים בתי כנסת ערתיים עירוניים, בעיקר באזור המרכז. הפרטים העולים מהאתנוגרפיה מצביעים על חדירתן של מגמות חרדיות לבתי הכנסת הערתיים, ועל השפעתן על עיצוב סגנון החיים, הפולחן, הליטורגיה, ריבוי הסמלים והפוליטיקה של זהויות מגוונות ומשתנות.

בספר זה ליאון ממשיך את המסורת הקלאסית בחקר הסוציולוגיה של הדת, השואפת לאפיין, לתאר ולהגדיר סגמנטים שונים בתוך העולם הדתי, ולהבחין בין וריאנטים של תנועות, של כיתות ושל קהילות דתיות. גישה זו בוחנת את ייחודן של התנועות הדתיות ושואפת להגדיר את הטבע השונה של החוויות הצומחות בכל אחת מהן תוך עיון

בטקסטים הנכתבים ומשתמרים בהן והאופנים המגוונים שבהם קנונים דתיים מתורגמים לסמלים, לדימויים, לדרכי התנהגות, לחוויות, לסגנון לכוש, לאכילה, לריקוד, ללימוד ולתפילה. גישות אלה באו לאתגר את הנטייה לראות את התופעות הדתיות השונות כחלק מהתשתית המקובלת, המחלקת את החוויות הדתיות במסגרות הקלאסיות: יהדות, אסאלם, נצרות, בודהיזם, הינדואיזם וכולי. הסוציולוגיה של הדת מבקשת לבודד ולנתק את המחקר מהגדרות אלה ולחלצן מהמיון האוטומטי.

ליאון טוען כי גם החרדיות המזרחית נותחה עד כה משלוש זוויות בעייתיות: כחלק בלתי נפרד מהמודל החרדי האשכנזי, כחלק אימננטי מהמודל המסורתי או כתופעה פוליטית זמנית חולפת. הוא מאתגר הגדרות אלה תוך פירוק מרכיביהן הייחודיים ברמות שונות של חיי היום-יום: בעיון בבית הכנסת הערתי, בניתוח הגוונים השונים בתרבות התשובה, בניתוח תהליכי הכתיבה והפרסום של כתבים פופולריים וכדיון על מקומן של דמויות רבניות בעיצוב הדתיות החדשה.

עבודתו משתלבת בפרויקט מחקרי נוסף שבו עוסקים סוציולוגים של הדת בעולם מראשית שנות התשעים. אשכול מחקרי זה התגבש מתוך ההתנגדות לפרדיגמת החילון אשר שלטה שנים רבות במחקר. אשכול זה מעלה אפשרות חדשה: לראות את העידן הנוכחי כזמן של תסיסה, של יצירתיות ושל תחייה דתית. במסגרת זו חברו יחדיו סוציולוגים ואנתרופולוגים אשר מיינו את התנועות הדתיות המתחדשות לסוגים שונים. בעיקר נחקרו תנועות פונדמנטליסטיות, כריזמטיות, תנועות מהגל החדש והתנועות הגוברות של עלייה לרגל לאתרי פולחן ונס בעולם. ספרו של ליאון תורם לניתוח מגוון זרמים אלה.

מן הניתוח של התנועה החרדית ביהדות המזרחית עולה כי מייסדי התנועה וחבריה חיזקו בה מאפיינים כריזמטיים. כלומר, העצימו את חוויית ההמרה העומדת ביסוד דתיות זו, ומספקות חוויות ריגוש הנגישות לקהל הרחב. זו נטייה שונה מן הדתיות הפונדמנטליסטית, המעודדת סגנון חיים מתבדל ומסתגר. המחקר העוסק במגמות ובתמורות הדתיות מהסוג הכריזמטי נעשה בעיקר בקרב מאמינים נוצריים, במיוחד בווריאנט האונגליסטי המתפשט ברחבי ארצות הברית, בדרום אמריקה ומרכזה ובאזורים שונים באפריקה. מן המחקר עולים מאפיינים מספר המשותפים לתנועות אלה: ניסיונות להשתלבות עם המודרניות תוך כדי חיזוק מאפיינים דתיים שונים, נטייה עזה לדחות את הדת הממוסדת, בניית מוסדות דתיים חדשים, שימת דגש על החוויה ולא רק על הטקסט, המרת דת המדגישה חוויות אקסטטיות, שימוש בסיפורי נס ככלי לחיזוק המחויבות הדתית, דגש על עבודה וולונטרית וסוציאלית למען הקהילה, הגדרת תפקידים חדשים לנשים, וסינקרטיזם, ובמיוחד שילוב מסורות קדומות עם סיפורי התנ"ך והמחשתם בחיי היום-יום. חקר הביטויים הללו בתנועות יהודיות בישראל נעשה עד כה רק על ידי קומץ של חוקרים. חרדיות רכה מצטרף לעבודה החלוצית של תמר אלמור, אשר הראתה ביטויים אלה בקרב נשים מזרחיות בספרה מקומות שמורים (תל-אביב תשנ"ו), ועמדה על האופן שבו נשים מגדירות מחדש את זהותן הנשית והאתנית ואת תפקידן הייחודי

בתנועות התשובה, ולעבודתם המשותפת של דויד להמן וכתייה זיכצנר (David Lehmann and Batia Siebzechner), אשר בספרם (Oxford 2006) *Remaking Israeli Judaism* עמדו על חיזוק כוחם החברתי והפוליטי של התנועה החרדית ביהדות המזרחית על ידי ניתוח של תהליכי התשובה והמגמות הכריזמטיות בהשוואה לתנועות אחרות מסוג זה בעולם. מאפייניה של 'הדתיות הרכה' פרושים בחמישה פרקי ניתוח. לאחר המבוא, בפרק השני של הספר, ליאון מתחיל בתיאור היווצרותו של עולם הישיבות המזרחי כחלק מההיסטוריה של עולם הישיבות הליטאי, ועורך מיון של מגוון אפשרויות הלימוד הקימות בעולם זה: הישיבות הספרדיות הכפופות לסמכות הליטאית, הישיבות הספרדיות הכפופות לסמכויות תורה מזרחיות אשר נועדו לגדל בני תורה, ולצדן ישיבות ספרדיות של חוזרים בתשובה וישיבות מקובלים. הוא מתאר את מעמדם של בחורי הישיבות המזרחים בחברה החרדית, ובמיוחד את נחיתותם, את אפלייתם ואת שוליותם אל מול התרבות החרדית האשכנזית. אבל ליאון איננו מסתפק בתיאור הנחיתות הדתית-אתנית ומוסיף ניתוח סוציולוגי, המבקש לברר דווקא את היתרונות ואת הכוח הטמון בשוליות של בני התורה המזרחיים. בדרך זו הוא משלב יסודות מהמסורת הסטרוקטורליסטית, אשר התמקדה ביכולתן של דמויות שוליות לצבור כוח ולהשתמש בו כדי לעדכן את דתיותן ולחזק את מעמדם בקהילה. כך למשל במחקריו של קלוד לוי שטראוס על תפקידו של הלהטוטן בחברות שונות כמתווך בין עולמות שונים וסותרים, ובמחקריה של מרי דאגלס, המתארת דמויות שוליות אשר קירבתן לאיסורים ולטאבוים מאפשרת להן לבסס מעמד וכוח, וכיצד התנהלותן מחוץ לגבולות המקובלים של הקדושה מאפשרת להן יצירת כוח ועוצמה. ליאון מראה בפרק זה כיצד עבודת התשובה אשר לקחו עליהם בני תורה מזרחיים הפועלים מחוץ לגבולות הישיבה המסורתית ולתרבות המובלעת, מאפשרת פעילות דתית חדשה, מתגמלת ובעלת כוח. כך למשל עולה מתיאור פועלו של הרב דני הכריזמטי, אשר הפך את בית הכנסת 'יצחק ירנן' למקום תוסס ולחלק מרכזי מעבודת התשובה. באמצעות דוגמה זו ליאון מתאר את תהליך הסבתם של בתי כנסת עדתיים לבתי מדרש, ובמיוחד את הצבתם של כוללים חרדיים בתוך מתחם בית הכנסת. מוסדות אלה, הוא טוען, יוצרים הזדמנויות חדשות ללימוד משותף ותוסס של אברכים אלה, שעברו במסלול החרדי המקובל, יחד עם אברכים חדשים, מתחזקים או חוזרים בתשובה, אשר יושבים תחת קורת גג אחת; שילוב המחייה את בתי הכנסת העדתיים. מוסדות אלה הופכים נתיב ליצירתה של אליטה חדשה, הנשענת על סמכות חדשה ומגייסת מאמינים רבים לשורותיה מחוץ לגבולות המובלעת החרדית. בפרק זה בולט מאוד חסרוננו של דיון במאפייניו של עולם הישיבות בישראל על גווני הליטאיים והחסידיים. הכותב מדגיש לאורך הספר כי המודל החרדי-מזרחי הוא מודל חשוב להתייחסות, אך רצוי היה לתאר את מבנהו, את תכניו, ואת סמליו כדי להבהיר את השוני מה'דתיות הרכה'.

הפרק השלישי מתאר את התהליך ההולך וגובר של הדפסת סידורי תפילה בנוסח הספרדים ועדות המזרח. מדובר בהוצאות לאור חדשות הקשורות ביוזמות רבניות חרדיות

מזרחיות אשר, לדעת ליאון, משקפות את תחיית הסמכות הרבנית המזרחית ואת כוחה בתרגום רעיונות דתיים לחיי היום-יום ולסגנון חיים. בהקשר זה העורכים משתמשים במסורת כמעטפת לשיווק מפעל חדש של פרשנות ופרקטיקה. ליאון דן במפעלו ההלכתי של הרב עובדיה יוסף ובספרי ההלכות הפופולריים שכתב, כמו גם בהשפעתו על הליטורגיה הדתית והעדית. אנו למדים כיצד הדפסה של סידורי תפילה בנוסח המזרחי והפצתם פועלים ככלי לחידוד זהויות אותנטיות, וכיצד מפעל זה משקף את הפוליטיקה של הזהויות ואת שימור הזיכרון של מגוון זהויות אתניות. כמו כן, התחדשות סידורי התפילה קשורה גם בהקניית המשמעת ובריטואליזציה של חיי היום-יום בתנועה זו.

בהקשר זה מפתח ליאון את ההסבר הסוציולוגי שבו עסקו חוקרי הדת המודרנית, במיוחד אלה אשר דנו בהקצנה הדתית. ממחקרים אלה עולה כי בתנועות דתיות חדשות משתנים היחסים בין כתבי הקנון להתנהגות. פערים בין-דוריים הגבירו את חוסר שביעות רצון של הדור הצעיר מהתנהגותם הדתית הגמישה של דור ההורים. בתגובה חזרו הצעירים אל הקנון והקצינו את הקריאה בו ואת התרגום הריטואלי וההתנהגותי של עקרונות דתיים בחיי היום-יום. ליאון טוען, בהמשך לכך, כי מפעל ההדפסה של סידורי התפילה והפצתם מלמד על תהליך הרבקות במילה הכתובה בחרדיות המזרחית המתחדשת. שינויים אלה, הוא טוען, מחזקים את תהליכי רכישת המשמעת בקהילות, כלומר את ההכפפה של חיי היום-יום לטקסט, תהליך המחזק גם את סמכות הרבנים, את התלות בהם ואת מעורבותם בחיי היום-יום. בהקשר זה, חיזוק סמכות הכתב מאפשר החזרה של מוטיבים אותנטיים של המסורות השונות, מרוקו, יוון, תוניס או אלג'יר, אל סגנון החיים החרדי הישראלי. מגמה זו לא רק יוצרת תסיסה דתית; היא מלמדת על יצירתיות ועל גיוון רב הטבעיים עמוק בחוויה הדתית החדשה. בסיום הפרק נשאר שאלה בלתי פתורה על השפעתו של מפעל ההדפסה וההפצה של סידורי התפילה על הפרקטיקה היומיומית. נראה כי מצד אחד אכן יש תהליכי הגברה של המשמעת באמצעות הטקסט, אך מצד שני יש לתת את הדעת על כך שמפעל זה מלמד גם על שימוש בכלים הקפיטליסטיים של פרסום והפצה, המחודדים דווקא את אופייה הצרכני של הדת. כמובן זה, בניגוד לטענתו של ליאון, חשיפת הטקסטים הדתיים לקהלים רחבים יכולה גם להחליש את המשמעת ואת הקפדנות הדתית. הפרק הרביעי עוסק בשאלות של נוף דתי אתני, של הבניית זיכרון ושל השפעתם על חיזוק תהליכי ההצטרפות והחזרה בתשובה. לעומת חברת הלומדים, בית הכנסת העדתי מציב את התפילה במוקד הסדר הדתי. זו גם הסיבה לכך שבית הכנסת עומד במרכז העשייה והחוויה הדתית המתרקמת בו. בית הכנסת הוא לכן גם הזירה העיקרית לעבודת הזהות, וגם הזירה בעלת פוטנציאל החיכוך והקונפליקט הגדול ביותר. בתיאורי החוויות בבית הכנסת ליאון הוא במיטבו. הוא מתאר במשיכות מכחול גדושות את המתחים העצומים העולים בזמן התפילות, החגים והטקסים, וכך נגלות לעינינו העמדות השונות ביחס לעבר הדתי, האתני, מה שהוא מכנה 'המאבק על המורשת' ועל הנוסח האותנטי שבו יש להתפלל בבית הכנסת העדתי. סיפורו של האירוע המכונה 'בגדד-בעלז' (עמ' 135) וסיפורו של

משפחת גולן מגבעתיים (עמ' 137) מתארים בצורה חיה את המתחים הנובעים מן המאבק של קבוצות שונות על האופן שבו מפרשים את סמלי המסורת, המורשת והחרדיות בהבניה של דתיות בבתי הכנסת החדשים, מאבק רווי יצרים ודעות סותרות. מימצאי פרק זה מלמדים על ייחודן של קבוצות המאמינים הפועלים בבתי הכנסת העדתיים, והדוגמאות העשירות של התפילה בבית הכנסת או של הלכות לבישת הציצית מרחיבים את הבנתנו בחוויה הדתית המתקמת בין כותליהם. בהמשך לכך אני סבורה כי השימוש בפרק זה במושג של האנתרופולוג ארג'ון אפוראי, *religiouscape*, המתורגם לעברית כ'דתנוף', אינו מקדם את הניתוח בפרק זה. אפשר היה לוותר על המושג, המסרבל את הקריאה ומכביד על הבנת האתנוגרפיה. הדרישה לאדיקות דתית איננה חדשה. אליטות דתיות או התעוררויות כריזמטית הצומחת בפריפריה תובעות ממאמיניהן החדשים דרישות מחמירות בכל הקשור לאדיקות והקצנה של הדת בחיי היום-יום. אפשר היה לפתח מרכיב זה ולהסביר כיצד תהליכים ותביעות לאדיקות דתית שלובים עם תהליכי חזרה בתשובה. האדיקות דורשת כפיפות להלכה ולסדרי חיים קפדניים. לעומת זאת, הדרישה לחזרה בתשובה כוללת מרכיבים פופולריים של פתיחות ושל הרחבת המסרים להמון, הבאים לידי ביטוי בהתרת הרסן. מתח זה עולה בקרב משפחות של חוזרים בתשובה אשר בהן רק אחד מבני הזוג מתחזק והשני ממשיך באורח חיים מסורתי. המתח עולה גם בעקבות הצטרפותן של נשים רבות לקהל המתחזקות והמתפללות. מצד אחד נשים משתתפות במפעל התשובה, ומצד שני הן מחויבות לכללי צניעות ולהגברת מחיצות והפרדות בתוך בית הכנסת העדתי. כמו כן, ליאון מבקש לתאר יצירת מרחב דתי חדש ומגוון הנבנה כתגובה על המרחב הקדוש והמוגן של תרבות המובלעת. זה כמה עשורים שרעיון זה עומד במרכז המחקר על החרדיות הישראלית והפך שגור. אבל המחקרים הרבים העוסקים בשנים האחרונות בחברה החרדית לגוניה, ובהם גם מימצאיו של ליאון, מלמדים על מיוון רחב מאוד של תופעות המתקיימות מחוץ לתרבות זו. כל כך רבות הן התופעות, שאולי אי אפשר עוד לדבר על תרבות מובלעת סגורה ומוגדרת בגבולות. ייתכן שמסקנה זו יכולה לשמש הסבר נוסף ושונה לפרק זה, המנסה להציג את הווריאנט המזרחי כתגובה או כקריאת תיגר על תרבות המובלעת החרדית. לפי גישה זו אפשר יהיה לדבר על אוסף של מרכזים שונים ומגוונים בתרבות החרדית, ולא עוד במושגים של שוליים ומרכז.

בפרק החמישי ליאון מנתח בהרחבה את המושגים 'חרדיות קשיחה' לעומת 'חרדיות רכה'. ה'חרדיות הרכה', הוא טוען, מתחככת, משתלבת באופן מעשי בחברה, אבל איננה מתפשרת על אדיקות. בפרק זה עולה שוב המתח בין אדיקות לפתיחת השורות ולהזמנת מצטרפים רבים ככל האפשר באמצעות מפעלי התשובה. התיאור של טקס קבלת עול מלכות שמים משמש הזדמנות אתנוגרפית נדירה להראות כיצד פועלת שיטת התשובה בבתי הכנסת שחקר. בטקסים אלה, כמו בתנועות כריזמטיות אחרות, ניצבים המאמינים החדשים בפומבי ומקבלים עליהם את צווי דתיותם החדשה. המדובר באקט של אדיקות דתית המתבצע באופן פומבי, במבחן קבלה שבו המאמינים פונים לקהילה בבקשה להיות

חלק ממנה ולהמשיך להשתתף בטקסים ובחיי היום-יום שלה. תיאור הטקס מזכיר ברגעיו השונים את טקסי הקבלה בתנועות פנטקוסטוליות בארצות הברית, בדרום אמריקה ומרכזה ובאפריקה. התנועות הפנטקוסטוליות הן מרכזיות בזרם הכריזמטי בנצרות הפרוטסטנטית וראשיתן בארצות הברית בתחילת המאה העשרים. החוויה העומדת במרכז הדתיות הפנטקוסטולית הם הפולחנים האקסטימיים, האמונה ב'טבילה ברוח הקודש', הגלוסולליה (דיבור בלשונות), הריפוי בדרך נס, וגילויים רוחניים רבים אחרים. קהל מאמינים נלהב מלווה את המצטרפים בשירה דתית, במוסיקה ובריקוד. שיטה זו מאפשרת למאמינים להראות לחברי הקהילה כי הם ראויים לאמונם וכי אדיקותם שלמה. מתיאוריו של ליאון בפרק טקס קבלת עול מלכות שמים, טקס התשובה המרכזי הוא 'פעולה סמלית של חזרה בתשובה פומבית, שבה יחיד כציבור, מצהיר על ההכרה בעליונותו של האל ומבקש להשמיע הודעה זו בקול צעקה רמה' (עמ' 166). טקסים אלה, הוא טוען, מדגישים את מקומם המרכזי של החוזרים התשובה בקהילה ומצביעים על מרכיב חשוב בעיצוב ה'חרדיות הרכה', האינקלוסיביות המחזקת הצטרפות, לעומת אקסקלוסיביות ובידוד, המאפיינים את חברת הלומדים החרדית.

חותם את הספר הפרק על הרב עובדיה יוסף. בפרק זה טוען ליאון כי הרב עובדיה יוסף הוא גורם מרכזי בתהליך הדה-ליטאיזציה של חברת הלומדים החרדית-המזרחית. הרב עובדיה עושה זאת באמצעות קידומן של שתי תפיסות: 'העמידה על הנוהג וההלכה המייחדים את יוצאי ארצות האסלאם הנוהגים על פי כללי "ההלכה הספרדית"' (עמ' 172) כמו גם 'בתביעתו ל"זיכוי הרבים", קרי הקריאה לפריצת הסגירות המאפיינת את חברת הלומדים בנוסח הליטאי' (עמ' 172). שתי הקריאות נועדו לחזק אליטה מזרחית חדשה של מלמדים, והרב עובדיה יוסף יוצר במשנתו המורכבת מודל חדש ומעודכן של דתיות ישראלית ומודל שונה של בני תורה מזרחיים. המודל הלמדני דורש מבן התורה 'להיות עם שתי רגלים על הקרקע, לא דמות רוחנית כי אם דמות ריאלית, הקרובה למציאות' (עמ' 179). בהמשך לכך תפקידו של בן התורה אינו רק בלימוד עיוני, אלא מוטלת עליו החובה ללמד ולהדריך את הציבור הרחב, להיות מעורב בחיי היום-יום של הקהילה, וחשוב מכול – להעביר הלאה את הידע הדתי. לפיכך, תכליתו 'לזכות את הרבים וכך לתקן את המציאות ההלכתית ואת דרכי האמונה' (עמ' 180). כמוכך זה, בן התורה נדרש לצאת מגבולות בית המדרש וללמד את הקהילה, ובדרך זו להשפיעה ככל יכולתו על ציבור המאמינים. מודל זה הוא המודל המועדף על הרב עובדיה יוסף, והוא עצמו עמל כדי לממש אותו בחייו. לאור זאת, מלבד העיסוק בכתיבה הלכתית נהג הרב לשאת את שיעוריו מול קהלים רבים. שיטה זו מוכרת גם ממודלים נזיריים אשר דרשו יציאה מגבולות המנזר ועבודה בקהילה. מודל זה מחזיר אותנו שוב אל המתח שבין אדיקות לפתיחות אשר עלה גם בפרקים הקודמים.

עבודת המחקר של ליאון מוסיפה נדבך חשוב בחקר החברה החרדית בישראל. השימוש במושג 'התנועה החרדית ביהדות המזרחית' מחייב אותנו לראות בה תנועה

מחדשת, המורכבת מגוונים רבים של דעות, של פרקטיקות ושל ליטורגיה וסגנון חיים חדש. ההסברים המגוונים הפרושים בספר על הופעתה של התנועה החרדית ביהדות המזרחית ועל מאפייניה מתייחסים ברצינות לשלל ההסברים בספרות הסוציולוגית שעסקה בתמורות דתיות המודרנית לגוניה.

ליאון הוא תלמיד מסור של הסוציולוגיה בכלל, ושל הסוציולוגיה של הדת בפרט. אבל יתרון זה הוא לעתים חסרונו של הספר. עומס ההסברים מטעין את הספר במושגים, בפרדיגמות ובתיאוריות ממסורות רבות. כך, למשל, הניסיון לפתח בספר את תיאוריית המודרניזציה. לפי גישה זו, רדיקליזציה דתית נוצרת רק כאשר מולה יש מגמות חזקות של מודרניזציה ושל חילון. לדעתו אין המדובר במעבר ממדינות מסורתיות למדינה מודרנית או באנשים שלא נחשפו לתהליכי מואצים של מודרניזציה, אלא בעלייה מ'מודרניזציה קולוניאלית' ל'מודרניזציה ישראלית', כלומר במעבר ממודרניות מסוג אחד לחיים בהקשר של המודרניות הישראלית. לעומת זאת, בחלק אחר בספר ליאון משתמש בהסבר התרבותי-פוליטי. לפי גישה זו תנועות דתיות מודרניות מאמצות רטוריקה של אותנטיות ושל חזרה למקורות כדי להשיג יתרונות פוליטיים ולצבור כוח בזירה הציבורית. אליטה דתית חדשה משלבת מושגים וסמלים מהקשרים שונים באופן סינקרטי ומייצרת פלטפורמה דתית חדשה, אשר תאפשר הרחבת השורות מחד גיסא וחיזוקה כאליטה פוליטית בעלת השפעה על סגנון החיים מאידך גיסא. בהמשך לכך, חסרה בספר החלטה ברורה של המחבר על קדימותו של הסבר זה או אחר, או החלטה מנומקת ומשכנעת למסגרת התיאורטית שבה בחר. החלטה כזו הייתה מעניקה כוח רב יותר לטיעוניו.

אין בביקורת זו לגרוע מן העיקר. ספרו של נסים ליאון הוא ספר חובה לכל העוסק בחקר הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה של הדת בישראל, בחקר החברה הישראלית והחברה החרדית לגוניה, ובחקר התנועות היהודיות המודרניות בישראל.